

УДК 340.12

ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА І МОРАЛІ В ІСТОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ)

Тихонович Л.А.

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Питання упорядкування відносин між людьми в процесі їх життєдіяльності є нагальними на сучасному етапі становлення України як правової держави. Право і мораль розвиваються разом із суспільством, набувають різного змісту і значення, але зберігають внутрішній зв'язок. Для успішного регулювання суспільних відносин необхідне вивчення історичного доробку науковців у цьому напрямі. Продуктивним у розв'язанні проблеми є період другої половини XIX – початку XX ст. У статті розглянуто погляди вітчизняних філософів, правознавців І. Ільїна, Б. Кістяковського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, В. Соловйова, С. Трубецького, Б. Чичеріна щодо взаємодії права і моралі як регуляторів суспільних відносин.

Ключові слова: право, мораль, суспільні відносини, закон, свобода, справедливість.

Постановка проблеми. Зміни в суспільних відносинах, що відбуваються в Україні, спонукають необхідність перегляду ролі соціальних регуляторів, перш за все норм права і норм моралі, які виступають основними засобами упорядкування відносин між людьми в процесі їх життєдіяльності. Право і мораль – взаємодоповнюючі поняття, від ефективної взаємодії яких у значній мірі залежить стан законності й правопорядку в країні, рівень юридичної культури і правосвідомості громадян. Сучасному суспільству характерне істотне ослаблення моральних норм і принципів, падіння моральності. Виникає проблема виявлення причин цих тенденцій, визначення шляхів їх подолання. Непересічну роль у цьому процесі відіграє вивчення історії розвитку поглядів учених на питання взаємодії права і моралі в регулюванні суспільних відносин з метою їх використання в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємодії права і моралі завжди були і залишаються в центрі уваги науковців і розглядаються у різних напрямках. Загальні положення щодо співвідношення права і моралі розглянуті Б. Генею, О. Калетник, М. Козюброю, А. Некрасовим, С. Погребняком, О. Цельєвим та ін. Особливостям взаємодії норм права і норм моралі в різних галузях правової науки приділена увага К. Алтухова, С. Венедіктова, М. Дей, А. Жерукової, О. Сидоренко, О. Тищенко, О. Таволжанського, І. Яковець та ін. Шляхи вирішення проблеми розвитку сучасного морально-правового мислення в контексті становлення громадянського суспільства висвітлюються в роботах В. Братасюка, М. Братасюк, Д. Гудими, І. Євхутич, Н. Онищенко, О. Росоляк, А. Селіванова, С. Стоєцького, С. Сунегіна, С. Шевчука та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, залишається недостатньо дослідженим питання використання історичного розвитку теоретичних положень взаємодії права і моралі, хоча воно має важливе науково-практичне значення. Саме це і зумовило вибір теми пропонованої на розгляд статті.

Метою статті є висвітлення поглядів вітчизняних філософів, правознавців другої половини XIX – початку XX ст. щодо взаємодії права і моралі як регуляторів суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія норм права і норм моралі сьогодні висувається на передній план юридичної науки, бо тільки адекватне нинішньому етапу розвитку країни розуміння змін, що відбувається в духовній сфері життя суспільства, дозволить забезпечити необхідну адаптацію суспільних відносин до потреб часу. У цьому напрямі на увагу заслуговує аналіз історичного розвитку поглядів науковців щодо зазначеної проблеми.

Проблема взаємозв'язку права і моралі ґрунтовно досліджувалася вітчизняними правознавцями, філософами другої половини XIX – початку XX ст. (І. Ільїн, Б. Кістяковський, П. Новгородцев, Л. Петражицький, В. Соловйов, С. Трубецькой, Б. Чичерін та інші).

На думку Б. Чичеріна (1828-1904), «і право, і мораль вказують на вищій зв'язок осіб у суспільстві. Із самої цієї взаємодії витікають сукупні поняття і почуття, інтереси і цілі, які ведуть до встановлення загального порядку» [1, с. 34]. Він зазначає: «Право і мораль визначають дві різні галузі людської свободи: перша стосується виключно зовнішні дії, друга дає закон внутрішнім спонуканням [1, с. 89]. Учений проголошує ідею про те, що «повага до права, не як зовнішнє тільки підпорядкування, а як внутрішній спонукач до діяльності, є приписом морального закону. З цієї точки зору мораль слугує іноді наповненням права» [1, с. 91].

Різниця між правом і мораллю визначається вченим як різниця між законом правди (правомірністю) і законом любові. «Різниця між правом і мораллю є не кількісною, а якісною, – писав Б. Чичерін, – якщо право – це свобода, визначена законом, то мораль – це явище, що накладає на людину одні лише обов'язки і не визначає ніяких прав...» [1, с. 110-114].

На увагу заслуговує точка зору Б. М. Чичеріна щодо значення морального закону. Він пише: «Перш за все, моральний закон має значення обмежувальне. Людині дозволяється задовольняти своїм потреби лише настільки, наскільки це не суперечить закону моралі. ...але моральні закони не лише покладає межі людським діям; він накладає на людину і позитивні обов'язки. Він вимагає, щоб людина допомагала ближнім» [1, с. 188].

Своєрідною є концепція В. Соловйова (1853-1900), яка базується на європейській філо-

софії XVI – XIX ст. Згідно з нею норми права і норми моралі знаходяться в особливих відносинах. Так, якщо правова норма наказує або забороняє певні дії, то моральна норма не є настільки однозначним приписом. Основною думкою науковця є те, що право являє собою нижчий рівень моральності, і його завдання полягає не в тому, щоб перетворити світ у Царство Боже, а в тому, щоб не дати світу перетворитися в пекло [2, с. 411]. Він обстоював теорію етичного мінімуму. В роботі «Право і нравственність. Очерки из прикладной этики» він визнає, що між правом і мораллю є внутрішній зв'язок [3, с. 126].

Необхідною умовою будь-якого права є свобода і рівність його суб'єктів. На думку В. Соловйова в термінах «право» і «закон» втілюється єдність правових і етичних основ. Бо що таке право, як не вираження правди і як не зміст закону, а з іншого боку – те ж поняття правди і справедливості приписується моральному законом. Будь-яка думка про протилежність і несумісність морального і правового начал скасовується, коли говориться про моральне право і моральний обов'язок. З іншого боку, необхідно вказати на істотні відмінності між ними, які зводяться до трьох головних пунктів: суто моральна вимога передбачає прагнення до досконалості, право є нижчою межею або певний мінімум моралі, рівно для всіх обов'язковий; вищі моральні заповіді не приписують заздалегідь ніяких зовнішніх певних дій, тоді як правовий закон має своїм предметом певні зовнішні дії, здійсненню або змісту яких цей закон задовольняє; вимога моральної досконалості як внутрішнього стану передбачає вільне або добровільне виконання, навпаки, зовнішнє здійснення законного припису припускає прямий або непрямий примус, бо одними словесними переконаннями неможна припинити всі протиправні дії. В. Соловйов дає визначення права відносно до моралі: право є примусова вимога реалізації певного мінімального добра або такого порядку, який не припускає відомих проявів зла [3, с. 56].

Тісний зв'язок між правом і мораллю відзначав П. Новгородцев (1866-1924). Вчений розглядав право з точки зору застосування до нього моральної оцінки. Він зазначав, що право з моменту свого виникнення є не лише зовнішнім механічним утворенням суспільства, а й моральним обмеженням суспільних сил, оскільки в ньому виявляється спільне підпорядкування їх вищому рішенням і прийняття на себе відомих обов'язків. Ефективність дії права обумовлюється тим, наскільки воно проникає в свідомість індивідів і зустрічає в них моральне співчуття й підтримку. Без цієї підтримки право перетворюється в мертву букву, позбавлену життєвого значення, або у важкий тягар. З іншого боку, з цього природного зв'язку права з мораллю випливає їх постійна взаємодія, одним з проявів якої є моральна критика правових норм [4, с. 7-8].

На думку П. Новгородцева, визначення права як етичного мінімуму засноване на непорозумінні. Без сумніву, що до галузі права можуть належати не лише дії, індиферентні з моральної точки зору, але й такі, що забороняються мораллю. Науковець наголошував, що право ніколи не може проникнутися початками справедливості й любові. Але, якщо воно вступає у відомих ви-

падках у протиріччя з моральними заповідями, то його неможна назвати моральним, навіть у мінімальному ступені. При цьому він додає, що при найближчому розгляді ці протиріччя виявляються уявними і пояснюються лише різними точками зору відносно права, з одного боку, і моралі – з іншого. Значить, ці протиріччя існують не між правом і мораллю, а між різними станами як правової, так і моральної свідомості. Право і мораль слід розуміти такими, що виходять з одного джерела, визначаються суспільною свідомістю і вимогою розуму [5, с. 46].

Визначаючи право вчений наголошує на тому, що воно «...ніколи не може стати повною мірою досконалим і до кінця справедливим, не може бути повністю ототожнене з поняттями «справедливість», «свобода», «добро». Право перебуває у постійному пошуку нової правди і справедливості. Тому трактування права як втілення справедливості веде до того, що воно втрачає своє істинне призначення (становиться втіленням чистої води ідеї правди)» [5, с. 132]. Вчений наголошує на тому, що право не може обійтися без справедливості взагалі. Головними моральними принципами, у зв'язку з цим, П. Новгородцев вважає взаємообмеження і обов'язки [5, с. 132].

Б. Кістяківський (1868-1920) через розуміння правової держави надає пріоритет саме нормам моралі, а саме: свободі совісті, переконань, усного та друкарського слова, союзів та зборів, свободи пересування, недоторканності особи, житла, переписування, політичних свобод [6, с. 128]. Вчений вважає, що право – це прояв зовнішньої свободи, що являє собою відносно явище, обумовлене зовнішнім середовищем. Мораль – свобода внутрішня, більш абстрактна й безвідносна. «Але моральна свобода можлива тільки при існуванні свободи зовнішньої (правової) й остання є найкраща школа для першої» [7, с. 63].

У своїй психологічній теорії права Л. Петражицький (1867-1931) розглядає право як особливу форму (різновид) психічних переживань, яка покликана виконувати дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, що наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати іншим). З огляду на це він поділяє право на інтуїтивне та позитивне. Інтуїтивне право є виключно особистісним психічним, явищем, що полягає в переживанні імперативно-атрибутивного обов'язку, який кореспондується «праву» (вимозі, проханню) особи. При цьому імперативна природа вбачається автором в усвідомленні свого обов'язку, атрибутивна – в усвідомленні свого права. Саме в наявності атрибутивності Л. Петражицький бачив відмінність права від моралі. Адже мораль, як категорія психологічна, оперує поняттям «добровільність виконання зобов'язання», що надає йому загального характеру, тоді як право завжди конкретне. В зв'язку з цим науковець ставить право вище моралі. Саме інтуїтивним правом, вважає він, регулюються певні відносини між людьми (сусідами, коханими, близькими). Натомість позитивне право обмежене дією прав, норм і тому є універсальним. Перевагу він надає інтуїтивному праву, проголошуючи пріоритет усвідомлення прав, явищ, в їх психологічному розумінні, над формальним вивченням правових норм. Вчений

вважає, що основною метою права має бути виявлення тих чинників (емоцій), які шляхом впливу на психіку особи мотивували б її до вчинення чи не вчинення тих або інших дій [8, с. 137].

І. Ільїн (1883-1954) дає релігійну інтерпретацію співвідношення права і моралі. Він пропонує проводити межу між законами буття (відображають об'єктивні зв'язки діяльності) і законами належного (правила, яких дотримуються люди у відносинах між собою). Закони належного, під якими розуміється, в основному, право, І. Ільїн розглядає в гносеологічному й етичному контексті. Він зазначає, що люди встановлюють «постійний і необхідний порядок» не в силу звички, а виходячи з ідеї належного, що включає в себе такі елементи, як «істина» і «користь». З численних варіантів поведінки люди вибирають той, що вказує їм «істинний і кращий шлях» у житті. Прийняття рішення про вибір «істинного і кращого шляху» випливає із свідомого, духовного життя людини, з її прагнення бути моральною особистістю, йти на зустріч Богу [9, с. 69].

Імператив «істинного й кращого шляху» і є нормою права, що підлягає виконанню. Право (як й інші соціальні регулятори) засноване, по-перше, на довірі до авторитету, по-друге, на вірі в справедливість. Дотримання права є результатом духовної потреби людини поважати щось вище (Бог) і шукати справедливого вирішення конфліктів. Оскільки справедливість була і залишається незмінною, одного разу знайдений імператив перетворюється в загальне правило. Філософ зазначає, що важливіша вимога справедливості – узгодженість права і моралі, відповідність права моральним орієнтирам. І. Ільїн більший акцент робить на зв'язок між правом і мораллю, намагається знайти необхідний режим їх співіснування. Разом з тим застерігає від зайвої моралізації права [9, с. 78].

Незважаючи на те, що І. Ільїну властиво занурювати право і мораль в середовище людського духу, він все ж виступає за розділення права і моралі й виділяє такі відмінності: норми моралі виникають «з голосу совісті», спонтанно; право є результатом певної юридичної процедури, встановленої владою; мораль регулює внутрішнє життя людини, право – зовнішню; мораль пов'язує тільки того, хто її визнав, право – всіх, незалежно від індивідуальних переконань; санкції за порушення норм моралі – докір совісті, за порушення права – примусовий вплив з боку держави [9, с. 80-81].

У розумінні Є. Трубецького (1863-1920) право і мораль знаходяться в тісній взаємодії, але не співпадають, а лише перетинаються як два кола: мораль містить в собі частину норм права, право включає частину моралі, існують моральні вимоги, які не належать праву, і норми права, що не мають морального змісту. Ґрунтуючи свою концепцію на ідеях В. Соловйова і Б. Чичеріна науковець доводив неможливість існування права без визнання духовної природи людської особистості [10, с. 97]. Основна різниця між правом і мораллю, на його думку, в тому, що змістом права є виключно зовнішня свобода особи, а змістом моралі – добро або благо. В сферу права входять усі норми, що стосуються зовнішньої свободи людини, незалежно від того, чи мають вони моральний характер, чи служать цілям добра. В сферу моралі входять усі норми, які приписують здійснення добра, незалежно від їх причетності до зовнішньої або внутрішньої свободи людини [11, с. 11].

У Є. Трубецького право співвідноситься з мораллю, як свобода з добром. Добро в його розумінні – свого роду незмінний вічний закон, що існує об'єктивно і даний кожній людині в якості ідеальної основи її «тілесного і духовного існування». Закон добра визначає межі її зовнішньої свободи в суспільстві. Вчений наголошує на тому, що право має служити правді, під якою розуміється певний релігійно забарвлений синтез істини і добра. Право йому вбачається інструментом, що розкриває сили добра і одночасно звільняє людину на основі встановлення гармонії між зовнішньої свободою і благом суспільства [11, с. 26-36].

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок, що питання співвідношення права і моралі у другій половині XIX – на початку XX ст. викликали значний інтерес філософів та правознавців. Особливо значним був внесок у розробку проблеми І. Ільїна, Б. Кістяковського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, В. Соловйова, Є. Трубецького, Б. Чичеріна, які, маючи власні погляди на окреслене питання, сходилися в думці про те, що право і мораль взаємодіють між собою, взаємопроникають та посилюють дію один одного. Врахування наукового доробку вчених зазначеного періоду в сучасній юридичній науці і практиці підвищить ефективність регулювання суспільних відносин. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі філософсько-правових засад взаємодії права і моралі в інші історичні періоди.

Список літератури:

1. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М.: Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев, 1900. – 344 с.
2. Философия права. Хрестоматия / Сост.: Панов Н. И. и др. – К.: Изд. Дом «Ин Юре», 2002. – 692 с.
3. Соловьев В. С. Право и нравственность: очерки из прикладной этики / В. С. Соловьев. – СПб., 1899. – 177 с.
4. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба / П. И. Новгородцев. – М.: Университетск. тип., 1886. – 226 с.
5. Новгородцев П. И. Право и нравственность / П. И. Новгородцев // Сборник по общим юридическим наукам. – М., 1896.
6. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1996. – 581 с.
7. Кістяковський Б. А. В защиту права / Б. А. Кістяковський // Вестник МГУ. Серия «Философия». – 1990. – № 3. – С. 49-66.
8. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.

9. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин // Собрание сочинений: в 10 т. – Т. 4. – М.: Русская книга, 1994. – 621 с.
10. Троцька А. І. С. Трубецький і природничо-правові ідеї стародавніх римлян / А. І. Троцька // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 2. – С. 91-99.
11. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М.: Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1917. – 227 с.

Тихонович Л.А.

Харьковский национальный педагогический университет
имени Г.С. Сковороды

ВОПРОСЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРАВА И МОРАЛИ В ИСТОРИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ МЫСЛИ (ВТОР. ПОЛ. XIX – НАЧ. XX ВЕКА)

Аннотация

Вопросы упорядочения отношений между людьми в процессе их жизнедеятельности являются насущными на современном этапе становления Украины как правового государства. Право и мораль развиваются вместе с обществом, приобретают разное содержание и значение, но сохраняют внутреннюю связь. Для успешного регулирования общественных отношений необходимо изучение исторических наработок ученых в этом направлении. Продуктивным в решении проблемы есть период второй половины XIX – начала XX вв. В статье рассмотрены взгляды отечественных философов, правоведов И. Ильина, Б. Кистяковского, П. Новгородцева, Л. Пertaжицкого, В. Соловьева, Е. Трубецкого, Б. Чичерина на взаимодействие права и морали как регуляторов общественных отношений.

Ключевые слова: право, мораль, общественные отношения, закон, свобода, справедливость.

Tykhonovych L.A.

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

THE PROBLEM OF LAW AND MORALE INTERACTION IN JUDICIARY HISTORY (THE SECOND HALF OF THE XIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURIES)

Summary

The problem of managing people's relations in the process of their life activities is topical at the modern period of Ukraine's incipience as state of law. Law and morale develop together with the society, acquire various meanings and content, but remain internally connected. It is vital to study the historical heritage of scientists in this field for the successful management of modern social relations. The second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries was fruitful in this respect. The article reviews the ideas of our countrymen, the philosophers and lawyers I. Iljin, B. Kistiakovskiy, P. Novgorodtsev, L. Petrazhitskiy, V. Solovjov, Ye. Trubetskoy, B. Chicherin as to law and morale interaction as regulators of social relations.

Keywords: law, morale, social relations, freedom, justice.